

ERDEM

Sayı/Issue: 90 Haziran/June 2026

Başvuru/Submitted: 04-02-2026

Değerlendirme: İki Dış Hakem/Evaluation: Two External Referees

Kabul/Accepted: 12-05-2026

Çift Taraflı Körleme/Double-Blind Review

Benzerlik Taraması Yapıldı/Similarity Scan Performed - intihal.net

Yayın/Publication: 20-06-2026

Muamma Türünün İnşasında Üç Temel İsim: Yazdî, Câmî ve Nişâbü'rî

Adem Uzun | [0000-0002-5029-3003](https://orcid.org/0000-0002-5029-3003) | adem.uzun@asbu.edu.tr

Doç. Dr./ Assoc. Prof. Dr. | Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi/ Social Sciences University of Ankara

Ankara | Türkiye

<https://ror.org/025y36b60>

Atf: Uzun, Adem (2026). “Muamma Türünün İnşasında Üç Temel İsim: Yazdî, Câmî ve Nişâbü'rî”, *Erdem*, Haziran, Sayı:90, s. 215-248.

Citation: Uzun, Adem (2026). “Three Key Figures in the Construction of the Mu'ammâ Genre: Yazdî, Jâmî, and Nishâbü'rî”, *Erdem*, June, Issue:90, pp. 215-248.

Makale Bilgileri Article Information

Yapay Zekâ Beyanı AI Disclosure

Çalışmanın hazırlanma sürecinde yapay zekâ tabanlı herhangi bir araç veya uygulama kullanılmamıştır. Çalışmanın tüm içeriği, tarafımca bilimsel araştırma yöntemleri ve akademik etik ilkelere uygun şekilde üretilmiştir.

No artificial intelligence-based tools or applications were used in the preparation of this study. All content has been produced by myself in accordance with scientific research methods and academic ethical principles.

Etik Kurul İzni Ethics Committee Approval

Çalışma etik kurul izni gerektirmeyen nitelikte olup kullanılan veriler literatür taraması/yayınlanmış kaynaklar üzerinden elde edilmiştir. Çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

The study does not require ethics committee approval, and the data used were obtained through a literature review / published sources. It is declared that scientific and ethical principles were followed during the preparation of the study and that all referenced works are listed in the bibliography.

Etik Bildirim

erdemergisi@akmb.gov.tr

Complaints

erdemergisi@akmb.gov.tr

Lisans

Bu makale Creative Commons Atf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır.

License

This article is licensed under the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC).

Dizinleme Bilgileri

Dergi TR Dizin, DOAJ, ERIH PLUS, MLA ve J-Gate tarafından dizinlenmektedir.

Indexing Information

The journal is indexed in TR Dizin, DOAJ, ERIH PLUS, MLA and J-Gate.

Çıkar Çatışması

Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Conflict of Interest

There is no potential conflict of interest in this study.

Muamma Türünün İnşasında Üç Temel İsim: Yezdî, Câmî ve Nişâbüri

Öz

Bilgiyi gizlemek veya yalnızca belirli kişilerce anlaşılmasını sağlamak amacıyla kullanılan muamma, gelişimini ve sistemleşmesini Fars edebiyatında, özellikle 15. yüzyılda Timurlular döneminde Şerefeddin Ali Yezdî, Abdurrahman Câmî ve Mir Hüseyin Nişâbüri ile yaşamıştır.

Çalışmada muamma kavramı hem sözlük hem de terim anlamıyla ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Devamında muammanın kurucu ismi olarak kabul edilen Yezdî'nin *Hulel-i Mutarraz der Fenn-i Muammâ ve Lugaz* adlı eseri tanıtılmıştır. Ardından eserin daha anlaşılır özeti niteliğindeki *Müntehab-ı Hulel-i Mutarraz* adlı çalışmasından bilgiler aktarılmıştır.

Câmî, Yezdî'nin temelini attığı yapıyı geliştiren, derinleştiren isim olmuştur. Muamma üzerine yazdığı *Hilye-i Hulel*, *Risâle-i Muhtasar der Beyân-ı Kavaid-i Muammâ*, *Risâle-i Sagîr der Muammâ ve Risâle-i Esgar der Muammâ* adlı dört risale ile konuyu teorik olarak zenginleştirmiş ve muammayı “teshîlî, tahsîlî ve tekmîlî” gibi ana başlıklarla sınıflandırmıştır.

Câmî'nin ardından muammanın nihai düzenleyicisi ve sistemleştiricisi olan Nişâbüri de *Risâle-i Muammâ* adlı kapsamlı eseriyle, Câmî'nin üçlü tasnifine “tezyîlî” başlığını ekleyerek konuyu dört ana başlıkta tamamlamıştır.

Çalışmada, üç temel ismin birbirini tamamlayan açıklamalarıyla dağınık halde bulunan muamma sanatının teorik alt yapısını oluşturdukları ve onu edebî türe dönüştürdükleri açıklanmıştır. Ayrıca her üç yazarın muamma ile ilgili eserlerin tanıtımının ardından, Türkiye Yazma Eserler Kütüphanesinde 200'den fazla muamma elyazması arasından tespit edilen 109 adet yazma nüsha da bu üç şahsiyetin mirasının zenginliğini ve bu alanda yapılacak akademik ve filolojik çalışmalar için mevcut imkânları göstermiştir.

Anahtar kelimeler: Muamma, Hulel-i Mutarraz, Şerefeddin Ali Yezdî, Abdurrahman Câmî, Mir Hüseyin Nişâbüri,

Three Key Figures in the Construction of the Mu‘ammā Genre: Yazdî, Jāmî, and Nishâbüri

Abstract

Mu‘ammā (a riddle in verse encrypting names), used to conceal information or ensure its understanding is limited to certain individuals, developed and systematized in Persian literature, particularly during the Timurid period of the 15th century, through the works of Sharaf al-dîn Ali Yazdî, Abd al-rahmân Jāmî, and Mîr Hussein Nishâbüri.

In this study, the concept of the mu‘ammā is examined in detail, both in its lexical and terminological meanings. Following this, Yazdî’s work, *Hulal-i Mutarraz der Fann-i Mu‘ammā ve Lugaz*, considered the founder of mu‘ammā genre, is introduced. Finally, information from his work *Muntahab-ı Hulal-i Mutarraz* a more understandable summary of Yazdî’s work, is presented.

Jāmî was the figure who developed and deepened this structure, established by Yazdî. With his four treatises about mu‘ammā—*Hilya-i Hulal*, *Risāla-i Muhtasar der Bayân-ı Kavâ‘id-i Mu‘ammā*, *Risāla-i Sagîr der Mu‘ammā*, and *Risāla-i Esgar der Mu‘ammā*—he enriched the subject theoretically and classified and clarified the mu‘ammā under main headings such as “tashîlî, tahsîlî, and takmîlî”.

Following Jāmî, Nishâbüri, the ultimate organizer and systematizer of the mu‘ammā, completed the subject under four main headings with his comprehensive work, *Risāla-i Mu‘ammā*, adding the heading “tezyîlî” to Jāmî’s threefold classification.

This study explains how these three authors, through their complementary contributions, transformed the scattered art of the mu‘ammā into a distinct literary genre by establishing its rules and theoretical foundation. Furthermore, following the introduction of the works of each of these three authors on mu‘ammā, the 109 manuscript copies identified from over 200 mu‘ammā manuscripts in the Presidency of the Manuscripts Institution of Türkiye demonstrate the richness of their legacy and the opportunities available for academic and philological studies in this field.

Keywords: Mu‘ammā, Hulal-i Mutarraz, Sharaf al-Dîn Ali Yazdî, Abd al-Rahmân Jāmî, Mîr Hussein Nishâbüri.

Giriş

Bilginin mahremiyetini koruma, toplum içinde iletişimi belli sınırlar dâhilinde tutma ve saklama insan doğasının temel bir yansımasıdır. İnsanoğlu tarih boyunca niyetinin bilinmemesi ve herkes tarafından öğrenilmemesi için çeşitli yöntemlere başvurmuştur. Milattan önce yaklaşık 1900'lü yıllarda Nil Nehri kıyısındaki Mısır uygarlığında bilgi gizleme ve saklama yöntemlerinin bilindiği, bunun için harf yerine bazı özel şekillerin kullanıldığı ve bu yöntemlerin komşu uygarlıklar tarafından da benimsendiği bilim insanları tarafından belirtilmiştir (Kahn 1968: 71; Merâyâtî vd. 1997: 3; Durmuş 2020: 319).

Tarihsel süreçte bilginin gizlenmesi ve saklanması amacıyla geliştirilen çeşitli metotlar, literatürde farklı adlarla anılmakla birlikte, genel bir disiplin olarak “muamma ilmi” de bu başlık altında değerlendirilmiştir. Kelime olarak gizli, örtülü ve kapalı olan nesne/şey anlamındaki muamma ilminin iki türü vardır. Biri devlete ait gizli bilgilerin bir yere ulaştırılmasını sağlayan türdür ki buna kriptoloji de denir. Diğeri ise bilim adamları, şairler ve aydınlar arasında kullanılan muamma türüdür. (Merâyâtî vd. 1997: 28-34; Durmuş 2020: 319).

Devlete ait gizli bilgileri içeren kriptolojinin ilk örnekleri yaklaşık 4.000 yıl önce Nil Nehri kıyısındaki Menet Khufu adlı kasabada görülmüştür. Burada usta bir yazıcının efendisinin hikâyesini anlatan hiyeroglifleri çizdiğinden bahsedilmiştir (Kahn 1968: 71). Kriptoloji daha sonraki dönemlerde devletlerin resmî işlemlerinde, haberleşmede özellikle istihbaratta kullanılmış, bazı şifreli yazışmaların kırılmasıyla da savaşların kısılmasına veya uzamasına neden olmuştur (Kahn 1968: XIII).

Edebî muamma türü ise ilk olarak Arap edebiyatında ortaya çıkmıştır. Bu konudaki ilk örnekleri ve eserleri de Araplar tertip etmişlerdir. Bu nedenle Batılı bilim adamları tarafından dahi bu ilmin babasının Araplar olduğu kabul görmüştür (Merâyâtî vd. 1997: 10). Arapların tertip ettiği kitaplar arasında Câbir b. Hayyân'ın *Hallü'r-rumûz ve mefâtihu'l-kunûz*, Zünnûn el-Mısırî'nin *Hallü'r-rumûz ve berü'l-eskâm fî usûli'l-lugât ve'l-aklâm*, Ebû Hâtim Sicistânî'nin *Kitâbü'l-muammâ* ve Yakûb b. İshâk el-Kindî'nin *Risâle fi'stihrâci'l-muammâ* adlı eserler yer almıştır (Durmuş 2020: 319).

Edebî tür olan muammanın ilk olarak Arap edebiyatında ortaya çıktığı kesin olmakla birlikte ilk kez kim tarafından kullanıldığı şüphelidir. Ancak ilk olarak Halil b. Ahmed tarafından bilindiği ve kullanıldığı noktasında bilgiler

rivayet edilmiştir (Saraç 1997: 301). Daha sonraki dönemlerde özellikle de 12. yüzyılda Arap edebiyatına dâhil edilen muamma, söz konusu dönemde Kâdî el-Fâzıl, İmâdüddîn el-İsfehânî ve Selâhaddîn es-Safedî gibi şair ve ediplerin şiirleriyle ilk örneklerini verdiği belirtilmiştir (Edib 1949: 65; Durmuş 2020: 320; Toprak 2001: 97).

Muamma Arap edebiyatında 12. yüzyıldan itibaren edebî tür olarak kullanılmış olsa da (Toprak 2001: 97) gelişmesi ve kurallarının belirlenmesi Fars edebiyatına girmesiyle olmuştur. Fars edebiyatında daha çok sultanlara ve yöneticilere bir zekâ hediyesi olarak sunulan muamma, 14. yüzyıldan itibaren yaygınlaşmaya başlamış, 15. yüzyılda zirveye ulaşmış ve 16. yüzyıldan itibaren de giderek değerini yitiren edebî tür olmuştur (Tarlan 1936: 4-5; Saraç 1997: 302)

Bu çalışmada muamma kavramının açıklanmasıyla birlikte 15. yüzyılda Fars edebiyatında muammayı edebî tür haline getiren muamma şairlerinden Şerefeddin Ali Yezdî, Abdurrahman Câmî ve Mir Hüseyin Nişâbüri'nin muamma konusunda yazdıkları eserlerin tespiti ve tespit edilen elyazmaların tanıtımı ve tasnifi yapılmıştır.

Kavram Olarak Muamma

“Muamma” Arapça kökenli bir kelimedir. Arapçada görme yetisinin tamamen gitmesi, kör olmak ya da körleşmek anlamına gelen “amiye” ya da “amâ”/عمى kök fiilinin tefil babına çekimi ile oluşan ism-i mefuldür (Yesûî 1994: 531; Firûzâbâdî 1913: 366; Mutçalı t.y.: 600). “Muamma” da “tamiye” mastarından türetilen ve bir şeyi diğer bir şeyde gizlemek, sözü gizli ve örtülü olarak söylemek, anlaşılmaz hâle getirmek ya da işaret ve remiz yoluyla söylenen söz veya nesne ve bilmece anlamına gelen bir kelime anlamında kullanılmaktadır (Tarlan 1936: 7; Tâhir'ül-Mevlevî 1994: 100; Nâcî 2021: 454). Türkçe sözlüklerde “bilmece, anlaşılmayan, bilinmeyen şey, anlamı gizli ve güç anlaşılır söz, yanıltmaç denilen gizli anlamlı söz, anlaşılmaz, sır, muğlak, çözümü zor, karışık şey, anlaşılmaz iş, bilinmeyen durum, kuralına göre düzenlenmiş ve çoğunlukla isme delalet eden bilmece, yanıltmaca ve yanıltmaç” anlamlarında kullanılmaktadır (Türkçe Sözlük 2005: 1411; Redhouse 2016: 286; Sami 2015: 815; Develioğlu 2000: 658;

Türkçeye Arapçadan geçen bazen “tamiye” şeklinde ifade edilen “muamma” kelimesi Farsçada da benzer anlamlarda kullanılmaktadır. Bu bakımdan muamma, Farsça sözlüklerde de “bilmece, bulmaca, anlaşılmaz iş, gizli, saklı, anlaşılması ve kavranması zor olay, kapalı kalmış, görülmemiş, fark

edilmemiş” şeklinde geçmektedir (Dihhodâ 1373 hş.: 18704; Pâdşâh t.y.: 6, 4063; Muin 1371 hş.: 4, 4243; Efşâr vd. 1373 hş.: 2, 1063; Kanar 2011: 819).

Istilah açısından “muamma”, zevkiselim sahibi kişilerin beğendiği sembol ve işaretlerle isme doğru şekilde delalet eden, görülmemiş ve benzersiz şekilde oluşturulan bir sözdür. Başka ifadeyle “muamma”, kelimeyi ters çevirme veya benzetme ya da ebced hesabıyla yahut herhangi yöntemle isme şifreli ya da kapalı şekilde atıfta bulunan ve çoğunlukla manzum bazen de mensur olan sözdür (Dihhodâ 1373 hş.: 18704; Pâdşâh t.y.: 4063). Bu açıdan bakıldığında “muamma”, şeyi diğer şey içinde gizlemektir. Başka ifadeyle “muamma”, şairin ismi ya da şeyi, okuyucunun derin düşünmesi neticesinde bulabilmesi için, içinde sakladığı kısa şiirdir (Şemîsâ 1373 hş.: 255). Kısaca edebiyatta genellikle çeşitli kurallara riayet edebilmek ismi kelimeler arasına gizlemek olarak da tanımlanır (Tarlan 1936: 7).

“Muamma” edebiyatta beyan ilminin dalıdır. Beyan ilmi ise istenilen şeyi açık ve belirgin şekilde açıklamaktır. “Muamma” ise insan ya da herhangi şeyin ismini nesir veya nazım içinde gizlemektir. İsmi gizlendiği muammalarda söz konusu ismin başarılı şekilde saklanması ifade yeteneğidir ve o saklanan şeyin, çeşitli metot ve yönlendirmelerle ışık tutularak onun fasih ve belîğ şekilde hazırlanması muamma söyleyicisinin kabiliyetini ve yeteneğini gösterir. Böyle bir durumda muammanın beyan ilmi içerisinde anılması garip görülse de muamma, gizli olarak anlatmak olduğundan bu ifade eksikliği değildir, aksine büyük zekâ ve yetenek göstergesidir. Ayrıca muammanın çözümü de zeki ve hızlı kavrama kabiliyetine sahip yetenekli şahsiyetler tarafından çözümlenir. Bundan dolayı “muamma”, beyan ilmi içerisinde değerlendirilmiştir (Taşkoprüzâde 606, vr. 88b).

Muamma, Fars edebiyatında da edebî sanat türlerinden biri olarak sayılmıştır. Ancak çağdaş Fars şairlerinden bazıları onu, şiirin edebî sanatları içinde değerlendirirken bazıları da bağımsız bir anlam içinde ele almışlardır (Visal ve Kehdûyî 2021: 112). Fars edebiyatında erken dönemlerde muamma ile lugaz arasında bir ayırım yapılmamıştır. Bu nedenle bir ismi ya da bir şeyi gizleme olarak tanımlanan tamiye işlemi yani muamma iki türe ayrılmıştır. Birinci türde lugaz ve muamma olarak bilinen tamiye yani muamma yer almış, ikinci türde ise ebced hesabı ile yapılan muammaya yer verilmiştir. Bunların dışında kalan ve matematiksel ve benzeri işlemlerle yapılan muamma da ayrı bir başlık olarak ele alınmıştır. Daha sonra yapılan tasniflerle tamiye, lugaz ve muamma olarak iki temel başlıkta toplanmış ve incelenmiştir (Saraç 1997: 298; Visal ve Kehdûyî 2021: 118-120).

Muamma türünde şiir söyleme geleneği ilk olarak Araplarda görülmüştür. Ancak Arap şiirinde muamma ile ilgili incelikli, güzel ve başarılı örneklerle çok fazla karşılaşılması (Tarlan 1936: 3). 14. yüzyıla kadar Fars şiirinde de çok az muamma görülmüştür (Babasaferi 1394 hş.: 88). Ancak bu yüzyıldan itibaren muamma fazlaca kullanılmaya başlanmıştır. 14. yüzyılın ortalarından itibaren de şiirde bir sanat dalı hâlini almıştır. 15. yüzyılda ise muamma türünde şiir söylemek bir ayrıcalık olmuş ve muammanın en güzel örnekleri bu yüzyılda verilmiştir. Bu verimli sürece Timurular dönemi sultanlarından Sultan Hüseyin Baykara (1470-1506)'ın büyük katkısı olmuştur (Visal ve Kehdûyi 2021: 122).

Yukarıda ifade edildiği üzere 15. ve 16. yüzyıllar, Türk ve İran edebiyatında muammanın revaçta olduğu ve bu alanda en çok yayının yapıldığı yüzyıllar olmuştur (Edib 1949: 62). Bu yüzyıllarda özellikle de Hüseyin Baykara (ö. 911/1506)'nın, hem sanatçı yönüyle hem de sanatçıları ve yazarları himaye etmekle tanındığı dönemde muamma alanında şiir söylemek önem kazanmıştır. Bu bağlamda Herat şehri kültür ve sanat merkezi hâline dönüşmüştür. Muamma söyleyen Ali Şîr Nevâî (ö. 906/1501), Abdurrahman Câmî (ö. 898/1492), Hüseyin Vâiz-i Kâşifi (ö. 910/1504-5) ve Mîr Hüseyin Nişâbüri (ö. 904/1498-9) gibi bazı önemli şair ve yazarlar da onun himaye ettiği önemli sanatçıları arasında yer almışlardır (Algar ve Alparslan, 1998: 531-532). Sultan Hüseyin Baykara ve Ali Şîr Nevâî çevresinde toplanan Türk ve İranlı şairler, muamma sanatına dair büyük incelikler göstermiş ve başarılar elde etmişlerdir. Bu sanata dair eserlerin çoğu da bu yüzyılda yazılmıştır. Şerefeddin Ali Yezdi (ö. 858/1454), Farsça muamma konusunda risale yazan en büyük hocalardan biri olarak öne çıkmıştır. Ardından ise Abdurrahman Câmî'nin adı zikredilmiştir. Daha sonra da Mir Hüseyin Nişâbüri yerini almıştır (Tarlan 1936: 4; Safâ 1372 hş.: 4, 119). Nişâbüri, aynı zamanda muamma söylemede de mahirdir ve Câmî onun hakkında "Sadece onun muammaları muammadır." şeklinde görüş beyan etmiştir (Sürûri 8274-1, vr., 1b).

Çalışmada Şerefeddin Ali Yezdi, Abdurrahman Câmî ve Mir Hüseyin Nişâbüri'nin muamma konusunda yazdıkları eserlerin tanıtımı ve tespit edilen yazma nüshaların tasnifi yapılp kütüphane kayıt bilgileri verilecektir.

Muamma Türünün Üç Temel İsmi: Yezdî, Câmî ve Nişâbûrî

Yukarıda ifade edildiği üzere 15. ve 16. yüzyıl muammanın en verimli olduğu dönemdir. Timur (ö. 807/1405) istilasından sonra bu yüzyıllarda özellikle Sultan Hüseyin Baykara (ö. 911/1506) ve Ali Şir Nevâî (ö. 906/1501) çevresinde bir araya gelen Türk ve İranlı şairler, muamma alanında büyük başarılar elde etmiş ve incelikli şiirler söylemişlerdir. Sanata ve sanatçıya büyük değer veren ve onlara destek vermekle bilinen Hüseyin Baykara'nın himaye ettiği hatta sarayında bulundurduğu muamma söyleyen şairler vardır. Şerefeddin Ali Yezdî, Abdurrahman Câmî ve Mir Hüseyin Nişâbûrî bu şairler arasında yer alır. Bu şairler dışında da muamma söyleyenler olmakla birlikte bunlar hem muammaya dair şiirler yazmışlar hem de muammayı bir ilim dalı haline getirmişlerdir. Yazdıkları risalelerde de bu edebî dalı sistematik hâle getirmişlerdir (Saraç 1997: 302; Tarlan 1936: 3-4; Algar ve Alparslan 1998: 531). Neticede muamma ilmi ilk olarak Şerefeddin Ali Yezdî tarafından kuralları belirlenerek kitap halinde tertip edilmiş, Abdurrahman Câmî tarafından bu kurallar genişletilerek risalelerde işlenmiş ve Mir Hüseyin Nişâbûrî tarafından da en ileri seviye çıkartılarak sistemleştirilmiştir (Saraç 1997: 302). Bu konuda Ali Nihad Tarlan da Şerefeddin Ali Yezdî'yi muamma konusunu işleyen en büyük üstat olarak dile getirmiş ve ardından Abdurrahman Câmî'nin geldiğini söylemiştir. Neticede muammanın kurucusunun Şerefeddin Ali Yezdî, geliştiricisinin Abdurrahman Câmî ve sistemleştiricisinin de Mir Hüseyin Nişâbûrî olduğu söylenebilir (Saraç 1997: 302; Tarlan 1936: 4)

Üç Büyük Şairin Muamma Risaleleri

Bu bölüm, muamma sanatının üç temel ismi olan Şerefeddin Ali Yezdî, Abdurrahman Câmî ve Mir Hüseyin Nişâbûrî'nin muamma risalelerini konu edinir. Burada adı geçen üç büyük muamma şairin Türkiye Yazma Eserler Kurumu kütüphanelerinde muammayla ilgili tespit edilen elyazmaların tanıtımı ile tasnifi yapıлып katalog bilgileri verilecektir.

1. Şerefeddin Ali Yezdî (ö. 858/1454)

İranlı tarihçi, âlim ve şair olan Şerefeddin Ali Yezdî, Yezd yakınlarındaki Teft şehrinde doğmuştur. Künyesi Şerefüddin Ali b. Şemseddin Ali Râzî-i Yezdî olan şairin lakabı "Mahdûm", mahlası ise "Şeref"tir. Daha çok Timur (ö. 807/1405)'un hayatını ve fetihlerini içeren *Zafernâme* adlı eseriyle tanınmıştır. *Dîvân*'ının yanı sıra Arapça ve Farsça eserleri de mevcuttur

(Yazıcı 1993: 427; Dilek 2010: 550). Yukarıda ifade edildiği üzere 15. yüzyılda muamma konusunda risale yazan en önemli şair ve yazarlardan biridir ve aynı zamanda muamma ilminin kurucusu olarak da bilinir (Saraç 1997: 302). Muamma konusundaki eseri *Hulel-i Mutarraz der Fenn-i Muammâ ve Lugaz* adlı risaledir.

1.1. Hulel-i Mutarraz der Fenn-i Muammâ ve Lugaz / خَلِّ مُطَّرَزٌ دَرِ فَنَّ مَعْمَا وَ لُغَزْ

Şerefeddîn Ali Yazdı'nın muamma sanatına dair yazdığı tek ve en önemli eseri *Hulel-i Mutarraz der Fenn-i Muammâ ve Lugaz* adlı risaledir. Bu eser kayıtlarda bazen *Hulel-i Mutarraz* olarak kısa bazen de Arapça *el-Hulelü'l-mutarraz fi fenni'l-muammâ ve lugaz* şeklinde kaydedilmiş olsa da eserin tam adı muamma ve lugaz sanatında işlemeli/süslü elbiseler anlamına gelen *Hulel-i Mutarraz der Fenn-i Muammâ ve Lugaz*'dır. Bu isim, yazma nüshalardaki metin içerisinde aşağıdaki şekilde geçmiştir:

... و چون اصول ابواب کتاب معنون بحله و طراز خواهد بود به حلل مطرّز در فنّ معما و لغز موسم گشته

“...Kitap bölümlerinin ana başlıkları elbise ve süs olarak adlandırıldığından (kitap), *Hulel-i Mutarraz der Fenn-i Muammâ ve Lugaz* (olarak) adlandırılmıştır.” (1760/36b)

223

بعد از تیمن و اعتصام بنام خجسته فرجام علامی که نوآموز مکتب تعلیمش چون در محفل ملا اعلیٰ حلّ معتمی کرده..

Risale, besmeleden sonra yukarıdaki ibareyle başlar ve aşağıdaki ibareyle de son bulur:

و این تدوین بدیع آیین را بر حسب موعود نوبت انتہاست و الحمد لله الذی منه الابتداء و الیه الانتہاء و لا ابتداء له و لا انتہاء و الصلوٰة و السلام علی خاتم الانبیاء و سید الاولیاء محمد و آلہ الاصفیاء و عرته البررة الاتقیاء مادامت الارض و السماء.

Risale; besmele, hamdele ve salveleden sonra önemli bilgilerin yer aldığı uzun bir takdim yazısıyla başlar. Burada müellif harf ve kelimeler hakkında bilgiler vermiş, harflerin biçimleri, şekilleri ve ortaya çıkışlarıyla ilgili konuları ana başlıkta ele alırken diğer başlıkta da onların ima ve gönderme kavramlarının anlamını açıklamıştır. Ayrıca kelimelerin anlamlarından, ima şekillerinden ve onlarla ilgili çeşitli yöntemlerden bahseden bilgiler aktarmıştır. Bu konuları dikkat ya da uyarı anlamına gelen “tenbih” ifadesiyle 35 başlıkta toplamıştır. Çoğu anlambilim olarak çeşitli açıklamalar yapmış, ayet ve hadislerle örneklendirerek anlatmıştır.

Müellif mukaddime kısmında muamma sanatında şiir söylemek ve bu konuyla meşgul olmak isteyenlerin öncelikli olarak ne yapmaları gerektiğini vurgulayarak muammaya konu olan ismin harflerinin tamamının özelliklerinin bilinmesi ve birleştirme, tertip ve ayrıştırılmaların en ince ayrıntısına kadar gözetilmesi gerektiğini söylemiştir. Ardından müellif kuralların belirlenmesi ve ayrıntıların açıklanması için eseri başlıklara ayırmıştır. Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi koleksiyonu numara 1760-2’de kayıtlı nüshada ana başlıklara, eserin adından da anlaşılacağı üzere, hulle/حله adını vermiş ve bunları beş bölümde incelemiştir. Bu başlıkları; muamma ve lugazın mahiyetinin açıklanması, isim şeklinin tamamlanmasına yönelik gösterim ve süsleme yönleri, harf şekilleriyle öne çıkan kelimenin özelliğine göre harfin kazandıkları anlamlar, yazım şekline göre elde edilen anlamlar ve harflerin sayısal değerlerini açıklamaya yönelik kurallar şeklinde belirtmek mümkündür. Alt başlıklara ise hacele/حجله ve tıraz/طراز, daha sonraki başlıkları da sadır/صدر ve piraye/پیرایه şeklinde sıralamıştır. Alt başlıklardaki konu başlıklarını cilve/جلوه ifadesiyle ayrıştırmıştır. Son olarak müellif, hatime kısmını da cilve/جلوه olarak adlandırdığı 4 ayrı başlıkta toplayarak tamamlamıştır.

Yapılan taramada müellif nüshasıyla karşılaşılmamıştır. Ancak müellif hayatta iken yazılan bir yazma nüsha, Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi koleksiyonu numara 1760-2’de mevcuttur. Tespit edilen yazma nüshalarla ilgili kütüphane bilgileri, aşağıdaki tabloda istinsah tarihine göre kütüphane ve koleksiyon adı, koleksiyon ve sayfa (varak) numarası ve istinsah tarihi ile varsa müstensih olmak üzere sıralanmıştır.

S	Kütüphane	Koleksiyon	Numara	Sayfa	Tarih (h.)	Müstensih
1	Süleymaniye	Esad Efendi	1760-2	9b-129a	842	-----
2	Süleymaniye	Kadızaade Mehmed	381	1b-211a	866	Ali b. Muhammed
3	Nuruosmaniye	Nuruosmaniye	4256	1b-250a	872	-----
4	Nuruosmaniye	Nuruosmaniye	4257	1b-180a	1048	-----
5	Hacı Selim Ağa	Hacı Selim Ağa	904	1b-116a	1109	-----

Yukarıdaki tabloda görüldüğü üzere müellif hayatta iken hicri 842 tarihinde istinsah edilen en eski bir yazma nüsha, müellifin vefatından 16 yıl önce istinsah edilmiştir. Yazmanın müstensih belli değilse de ferağ kaydında

bu metnin Yezd şehri yakınlarında Teft köyünde yazıldığı belirtilmiştir. Yazmanın hem müellif hayatta iken hem de günümüz İran'ın Yezd ilinin güney batısındaki müellifin doğduğu şehir olan Teft'te istinsah edilmiş olması önemini daha da artırmıştır.

Ayrıca Manisa Kütüphanesi Manisa İl Halk Kütüphanesi koleksiyonu numara 2734-3'te 31b-36a sayfalarında kayıtlı başka bir yazma da her ne kadar *el-Hulelü'l-mutarraz fi fenni'l-muammâ ve'l-lugaz* adıyla müellifin adına kayıtlı ise de aynı eser değildir. Bu yazmanın ilk 3 sayfasında muamma beyitleri, diğer 8 sayfasında da mukaddime, 16 kaide ve hatimeden oluşan özet bir muamma risalesi mevcuttur.

1.2. Müntehab-ı Hulel-i Mutarraz der Fenn-i Muammâ ve Lugaz /منتخب

خَلِّ مُطَّرَزٌ دَرِ فَنَّ مَعْمَا وَ لُغَزْ

Bu risale, Şerefeddin Ali Yezdi'nin *Hulel-i Mutarraz der Fenn-i Muammâ ve Lugaz* adlı eserinden alıntılanarak tertip edilmiştir. Kütüphane kayıtlarında *Müntehab-ı Hulel der Fenn-i Muammâ ve Lugaz*, *Kitâb-i Müntehab-ı Hulel*, *Müntehab-ı Hulel-i Mutarraz* ve *Müntabü'l-hulelü'l-mutarraz* şeklinde adlandırılmıştır. Yazma nüshalarda eserin tam adı belirtilmediğinden kütüphanelerde değişik adlarla kaydedilmiştir. Eserin mukaddime kısmında bu eserin yazılış nedeni özetle şöyle açıklanmıştır:

Bir gün yüce mecliste otururken o nüsha (*Hulel-i Mutarraz der Fenn-i Muammâ ve Lugaz*) gündeme geldi. Kitapta muammaya dair birçok güzel sözler ve değerli incelikli ifadeler yazılmıştı. Fakat herkesin onu anlama ihtimali yoktu. Herkesin anlayabileceği ve çoğunluğun ondan faydalanması için bu kitaptan bir seçme yapılması emredildi. Ben de bu sorumluluğu üzerime aldım. Bunun üzerine kitapta uygun olanlar olduğu gibi aktarılacak ve anlaşılması zor olanlar faydadan uzak olmamak kaydıyla yeniden düzenlenecektir. Örneklerden ve temel konulardan uzak kalmamak kaydıyla başlıklar yeniden değerlendirilecektir. Eğer yeni bir örnek göstermek gerekiyorsa bu belirtilecek ve anlatımda tekrara düşmeden ve maksattan kopmadan tamamlanacaktır (4282/3a-b).

Burada eserin yeniden yazılması talebinin Timur sultanlarından İbrahim b. Şahrüh (1405-1447) tarafından istendiği eserin mukaddime kısmındaki “سلطنت از گنج خلت کام یافت / بر حق ابراهیم سلطان تام یافت” (4282/2a) beyit ile ardındaki diğer beyitten anlaşılmaktadır. Ancak Sultanın

kimden istediği belli değildir ve müellif de kendi adını zikretmemiştir. Bu nedenle eserin müellifi konusunda tereddüt vardır. Ancak eserin, Yezdî'nin yukarıda adı geçen eserinden hazırlanmış bir seçki olduğu açıktır ve bu nedenle çalışmada zikredilmiştir. Dahası kütüphane kayıtlarındaki yazmalarda da eserin müellifinin Şerefeddin Ali Yezdî olduğu kaydedilmiştir. Fakat bu eser, Yezdî'nin yukarıda adı geçen eseri değil, onun eserinden istifade edilerek oluşturulan başka bir eserdir. Yukarıda da ifade edildiği üzere eser üzerinde çok fazla değişiklik yapılmadan bazı anlaşılması güç olan konuların yeni örneklerle açıklanması yoluna gidilmiş ve bazı başlıkların değişmesiyle benzer bir eser meydana getirilmiştir. Burada şu da söylenebilir: Müellif ile Sultan Şahrüh çağdaş olduklarına göre Sultan, müelliften eserin daha anlaşılır hâle getirilmesini isteyebilir. O nedenle adını zikretmemiş olabilir. Bu açıdan bakıldığında risalenin Yezdî tarafından yazılma ihtimali de vardır. Bunun tespiti içinse her iki eserin ayrıntılı olarak incelenmesi gerekir. Eser besmeleden sonra aşağıdaki ibareyle başlar,

بعد از حمد و ثنای دانایی که هر چه بنظم سلسله وجود در آمده نام هستی یابد نام معمایی تواند بود...

Ve aşağıdaki beyitle son bulur:

شکر که این نامه بعنوان رسید بیشتر از عمر به پایان رسید

Bu beyitten sonra da ferağ kaydı yer alır.

Tespit edilen yazma nüshaların kütüphane bilgileri, aşağıdaki tabloda kütüphane ve koleksiyon adı, koleksiyon ve sayfa (varak) numarası ve istinsah tarihi ile varsa müstensihi olmak üzere sıralanmıştır.

S	Kütüphane	Koleksiyon	Numara	Sayfa	Tarih (h.)	Müstensih
1	Nuruosmaniye	Nuruosmaniye	4282	1b-214a	868	Şeyh Hasan b. Abdullah Kâtib
2	Süleymaniye	Ayasofya	4841-2	36b-273	873	
3	Süleymaniye	Hacı Beşir Ağa (Eyüp)	163	1b-121b		-----
4	Topkapı Sarayı	Hazine Kitaplığı	663	141		-----

Hazine Kitaplığı koleksiyonu numara 663'teki yazma nüshanın görüntüsü olmadığından içerikle ilgili karşılaştırma yapılamamıştır.

2. Abdurrahman Câmî (ö. 898/1492)

İranlı âlim ve şair olan Abdurrahman Câmî, Horasan'ın Câm şehrinde doğmuştur. Künyesi, Nûruddîn Abdurrahmân b. Nizâmiddîn Ahmed b. Muhammed el-Câmî'dir. Abdurrahman Câmî; doğduğu şehre, Şeyh Ahmed Nâmekî Câmî (ö. 536/1141)'ye ve son olarak da “câmî” kelimesinin Farsça “bir kadeh” anlamı taşımasına nisbetle “Câmî” mahlasını aldığı ifade edilmiştir. Genç yaşta dönemin bütün ilimlerine vakıf olan Câmî, Nakşibendî şeyhlerinden Sadeddin-i Kâşgarî'ye intisap emiş İranlı tasavvuf ehli bir şahsiyettir (Togan 1993: 16; Okumuş 1993: 94; Algar 2016: 32-41; Hikmet 1320: 91-147).

Câmî, manzum ve mensur olmak üzere birçok eser yazmıştır. *Nefehâtü'l-iîns* adlı meşhur eseriyle tanınan Câmî, edebî ilimlerden olan muamma konusunda da risaleler yazmıştır. Bu risaleler, içerik olarak benzerlik taşısalar da kısalık ve uzunluk bakımından farklı isimlerle adlandırılmıştır (Çelebi 2002: 66). Bunlar, *Hilye-i Hulel*, *Risâle-i Muhtasar der Muammâ*, *Risâle-i Sagîr der Muammâ* ve *Risâle-i Esgar der Muammâ* adlı dört risaledir. Bu risaleler, kütüphane kayıtlarında, ansiklopedilerde ve diğer kaynak eserlerde müstensihler ve özellikle de kayıt yapan uzmanlar tarafından farklı adlarla da kaydedilmiştir (Ritter 1993: 19; Okumuş 1993: 97). Ali Asgar Hikmet, (1320: 166) Câmî'nin muamma üzerine iki eserinin olduğundan bahsederken, Hellmut Ritter (1993: 19) onun muammaya ait dört eserinin olduğundan söz etmiştir. Kütüphanelerde Abdurrahman Câmî'nin eserlerinin istinsah edildiği adına kayıtlı külliyatlarda da kendisinin muamma üzerine yazdığı dört eseri tespit edilmiştir.

2.1. Hilye-i Hulel / حلیه حلل

Bu risale, Abdurrahman Câmî'nin muamma konusunda kaleme aldığı ilk mensur eser olup Mirzâ Ebû'l-Kâsım Babür adına yazılmış ve hicri 856 (1452) yılında tamamlanmıştır (Safâ 1372 hş.: 4, 118). Müellif eserini Şerefeddin Ali Yezdî'nin *Hulel-i Mutarraz der Fenn-i Muammâ ve Lugaz* adlı eseri ile bu eserden hareketle yeniden yazılan *Müntehab-ı Hulel der Fenn-i Muamma ve Lugaz* adlı eserlerden istifade ederek oluşturmuştur (505-5/88b). Eserin adı kütüphane kayıtlarında ve bazı çalışmalarda *Muammeyât*, *Kitâb-ı Muammeyât*, *Muammâ-yi Kebîr*, *Müntehab der fenn-i Muammâ ve Lugaz*, *Risâle-i Muammâ-yı Evvel* ve *Hilyetü'l-hulel fi'l-muammâ* gibi çeşitli adlarla yazılmış olsa da tespit edilen yazmalarda *Hilye-i Hulel/حلیه حلل* şeklinde müellif tarafından adlandırılmıştır. Şöyle ki:

چون این مختره که بحلیه خلل موسوم می گردد بزیوری افسری و سه عقد و خلخالی آراسته گشته.

“*Hilye-i Hulel* (süslerin süsü) olarak adlandırılan bu muhaddere (güzellik ve gizemlerin saklandığı yer olan bu risale) bir süslü taç, üç gerdanlık ve bir halhalla süslenmiştir.” (505-2/89b)

Burada müellif eserini bir mukaddime, 3 ana başlık ve bir hatimeden oluşturmuştur. Eserin başlıklarını insanların giydikleri süslü kıyafetleri belirten kelimelerden istifade ederek teşkil etmiştir. Ayrıca bu tür başlıkların kullanımı, Şerefeddin Ali Yazdî'nin eserinde ve bu eserden istifade edilerek yazılan müntehab/seçki eserde de görülmüştür.

Bu yazma nüsha, besmeleden sonra aşağıdaki ibare ile başlar:

بعد از گشایش مقال بستایش خجسته مأل دانایی که معمای حقیقت ذاتش در ملایس اسما چون حقایق اسما در کسوت معما جلوه نمایش یافت جلت عزمته ذاته وتعالی کبریاء اسمائه و صفاته و پس از... (505-5/88b)

Yazmanın sonu ise “Hasan” muamma ismi ile son bulur. Şöyle ki:

وچنانکه در اسم حسن: آنرا بود از نام نکوی خبر/ کو حسن تو سنجید بمیزان نظر. والمئة لله علی الاتمام والفوز بحسن الاختتام والصلوة علی اکمل النام وآله البررة الکررام.

Ferağ kaydında ise aşağıda ibare mevcuttur.

تمام شد تسوید این بیاض وترشیح این ریاض بردست متجرع جام تلخ کامی، عبد الرحمن بن احمد الجامی، وفقه الله لحل معميات اسمائه الحسنی والكشف عن الغاز صفاته العلیا لسنة ست وخمسين و ثمانمائه.

“Bu boş beyaz sayfaların yazılması ve bu bahçenin yetiştirilmesi, kederin acı kadehini yudumlayan, acı tecrübeler geçirmiş olan Abdurrahman b. Ahmed Câmî'nin eliyle tamamlandı. Allah onu, Esmâ-i Hüsnâ'sının karmaşık meselelerini çözmeye ve yüce sıfatlarının gizemlerini keşfetmeye muvaffak kılsın. Senesi, mübarek Ramazan ayının sonları hicri 856 yılıdır.”

Yukarıdaki ifadeden yazmanın müellif nüshası olduğu anlaşılmaktadır. Ancak şunu söylemekte yarar vardır. Yazma nüsha, bir mecmua içerisindeki 5'inci risaledir. Bu mecmuanın birinci risalesinin sonunda (505-5/51b) “Abdurrahman Câmî'nin *İnşâ* kitabı pazar günü Zilhicce ayında 1084 hicri yılında tamamlandı.” anlamına gelen Farsça ibare vardır. Ayrıca aynı mecmuadaki ikinci muamma risalesinin de (505-5/62b) hicri 920 tarihinde yazıldığına dair Farsça bir beyit vardır. Öyleyse yazmanın müellif nüshası olduğunu söylemek zordur. Çünkü tarih, risalenin yazıldığı tarihtir.

Câmî'nin eseriyle ilgili 12 adet yazma nüsha tespit edilmiştir. Bu yazmaların kütüphane bilgileri, aşağıdaki tabloda kütüphane ve koleksiyon adı, koleksiyon ve sayfa numarası ve istinsah tarihi olmak üzere sıralanmıştır.

S	Kütüphane	Koleksiyon	Numara	Sayfa	Tarih (h)
1	Nuruosmaniye	Nuruosmaniye	4258	1b-56a	877
2	Süleymaniye	Damad İbrahim Paşa	753-20	422b-436a	905
3	Nuruosmaniye	Nuruosmaniye	4177-7	133b-146b	970
4	Millet	Ali Emiri Far- sça	505-5	88b-115a	
5	Nuruosmaniye	Nuruosmaniye	4176-15	595b-614b	
6	Nuruosmaniye	Nuruosmaniye	4171-41	559a-594a	
7	Nuruosmaniye	Nuruosmaniye	3777-19	418b-431a	
8	Süleymaniye	İzmirli İsmail Hakkı	3155-2	5b-41b	
9	Süleymaniye	Ayasofya	4841-1	1b-35	
10	Manisa	Manisa İl Halk	2735	1b-56b	
11	Süleymaniye	Fatih	4044-32	430b-461b	
12	Türk ve İslam Eserleri	TİEM Yazma Eserler	2025	244b-284a	

İkinci sırada yer alan Damad İbrahim Paşa koleksiyonu numara 753'te kayıtlı yazma nüsha Câmî'ye ait bir külliyattır ve bu yazmanın tasnifi ise yapılmamıştır. Burada Câmî'nin 38 eseri mevcuttur ve müstensihi Hacı Ali b. Mahmûd, külliyyatın istinsah işini Zilhicce ayının ilk günlerinde hicri 905 yılında tamamladığını kaydetmiştir. Yazma nüshanın 20, 21, 22 ve 23'üncü sırasındaki yazmalar, Câmî'ye ait olan 4 adet muamma risalesidir. Risale ise 20'nci sırada yer almıştır. Yazma nüshalardan 10'uncu sırada yer alan Manisa İl Halk koleksiyonu numara 2735'te kayıtlı nüshanın son iki alt başlığı ise eksik olup diğer yazma nüshalar, bazı beyit farklılıkları olmakla beraber tamdır. Fakat bazı alt başlıklar, müstensihden kaynaklı olarak yer değiştirilerek istinsah edilmiştir. Nuruosmaniye koleksiyonu numara 4171-41'deki yazma ile Fatih koleksiyonu numara 4044-32'deki risaleler ise kenardadır.

2.2. Risâle-i Muhtasar der Beyân-ı Kavâid-i Muammâ / رساله مختصر در بیان قواعد معما

Bu risale, Abdurrahman Câmî'nin muamma konusunda kaleme aldığı ikinci mensur eserdir ve hicri 856 yılında tamamlanmıştır. Tespit edilen yazma nüshalarda müellifi Abdurrahman Câmî olarak kaydedilmiştir. Risalenin adı kayıtlarda *Muhtasar der Beyân-i Kavâid-i Muammâ*, *Risâle-i Muammâ*, *Müntehab der fenn-i Muammâ ve Lugaz*, *Risâle-i Mütevassıt*, *Muammâ-yı Mütevassıt*, *Risâle-i Muammâ-yı Sâlis* ve *Risâle-i Mütevassıt der Muammâ* şeklinde farklı adlarla yazılmıştır. Nüshalarda müellif eser içinde risalenin adıyla ilgili bir bilgi vermemiştir. Bu nedenle müstensihler tarafından farklı adlarla zikredilmiştir. Ancak risalenin Abdurrahman Câmî'ye ait olduğu belirtilmiştir. Özellikle Damad İbrahim Paşa koleksiyonu numara 753'te kayıtlı *Külliyât-ı Câmî* adlı yazma, Ayasofya koleksiyonu numara 4206 kayıtlı *Külliyât* ile Ragıp Paşa koleksiyonu numara 1190'da kayıtlı yazma nüshalar dikkate alındığında risalenin Câmî'ye ait olduğu açıktır. Her üç koleksiyonda isimleri farklı olsa da Câmî'nin muamma konusunda 4 eseri olduğu anlaşılmıştır.

230

Yukarıda da ifade edildiği üzere bu risalenin adı konusunda bir bütünlük bulunmamaktadır. Bu nedenle farklılıklar müstensihlerin tercihinine göre şekillenmiş olabilir. Risalenin giriş kısmına bakıldığında, anlamdan da hareket ederek, bu eserin *Risâle-i Muhtasar der Beyân-ı Kavâid-i Muammâ* şeklinde adlandırılması daha uygun görülmüştür. Çünkü risalede besmele, hamdele ve salveleden sonraki giriş kısmında muamma kurallarını açıklayan özet bir risale olduğundan bahsedilmiştir. “Risale” kelimesi genel bir adlandırma olmakla birlikte “*Muhtasar der Beyân-ı Kavâid-i Muammâ*” ile birleştirildiğinde eserin tamamını kaplayıcı bir isim olmuştur. Müellif devamında eserin yazılış gerekçesini de açıklamıştır. Gerekçenin Sultan hakkında söylenen edebî sanatlarla dolu güzel ve etkileyici bir gazelin muamma ve ima yoluyla çözümü olduğu belirtilmiştir. Şöyle ki:

“اما بعد این مختصریست در بیان قواعد معما باعث بر تحریرش آنکه در این فرصت غزلی گفته شده بود

وگوهری بالماس تفکر سفته گشته مضمون آنکه بر سبیل تعمیمه و ایما نام خجسته فرجام...” (48/1b)

Bu itibarla eserin *Risâle-i Muhtasar der Beyân-i Kavâid-i Muammâ* adıyla anılması en uygun olanıdır.

Risale aşağıdaki beyitlerle başlar;

بنام آنکه ذات او زاسما / بود پیدا چو اسما از معما // معماییست عالم که آنچه خواهی / درو پیداست زاسماء الهی.

Sultan Hüseyin isimli muamma beytiyle son bulur. Şöyle ki;

و چنانکه در اسم سلطان حسین: روزی که ز مهر آیدم آن مه بیغل / غلطان شود اشکم که بخون گشت بدل // در شکل پری چو بینم او را پیدا / از مکر رقیب دیو سیرت چه خلل.

Ferağ kaydı ise aşağıda ibarede görülmektedir.

والحمد لله على الاتمام والفوز بحسن الاختتام والصلوة والسلام على خير الانام وآله البررة الكرام.

Ferağ kaydı sadece 508 ile 2025 numaralı yazma nüshalarda farklı şekilde yazılmıştır. Diğer tüm yazmalarda yukarıdaki gibidir.

Bu eserle ilgili 14 adet yazma nüsha tespit edilmiştir. Bunların kütüphane bilgileri, aşağıdaki tabloda kütüphane ve koleksiyon adı, koleksiyon ve sayfa numarası ve istinsah tarihi olmak üzere sıralanmıştır.

S	Kütüphane	Koleksiyon	Numara	Sayfa	Tarih (h)
1	Süleymaniye	Damad İbrahim Paşa	753-21	436b-442b	905
2	Nuruosmaniye	Nuruosmaniye	4177-8	147a-152a	981
3	Millet	Ali Emiri Farsça	508	1b-19a	1119
4	Süleymaniye	Seyyid Nazif	48	1b-16b	
5	Süleymaniye	Fatih	4044-18	399b-406a	
6	Süleymaniye	Fatih	4044-33	462a-474b	
7	Süleymaniye	Ayasofya	4206-33	900b-907b	
8	Süleymaniye	Yazma Bağışlar	1311-2	25b-54a	
9	Ragıp Paşa	Ragıp Paşa	1190-6	106b-112b	
10	Millet	Ali Emiri Farsça	505-6	116b-129a	
11	Nuruosmaniye	Nuruosmaniye	3777-18	410b-417a	
12	Nuruosmaniye	Nuruosmaniye	4171-38	524a-538b	
13	Nuruosmaniye	Nuruosmaniye	4176-16	615b-624b	
14	Türk ve İslam Eserleri	TİEM Yazma Eserler	2025	284b-305a	

Tablodaki mevcut yazmaların çoğunluğu külliyyattır. Birinci sırada yer alan Damad İbrahim Paşa koleksiyonu numara 753'te kayıtlı yazma nüsha, yukarıda ifade edildiği üzere Câmî'ye ait bir külliyyattır ve yazmanın tasnifi yapılmamıştır. Burada Câmî'nin 38 eseri mevcut olup bu yazma nüsha 21'inci sırada yer almıştır. Nuruosmaniye koleksiyonu 4171-38 numaradaki yazmada ise risale, kenara yazılmıştır. Bu yazma nüshaların hepsi, muamma beyitleri açısından küçük farklılıklar gösterse de içerik itibarıyla bütün ve tamdır.

2.3. Risâle-i Sagîr der Muammâ / رساله صغیر در معما

Bu risale, Abdurrahman Câmî'nin muamma konusunda kaleme aldığı üçüncü mensur eserdir. Risalenin adı bu kayıtlarda ve *Muammeyât* adlı mecmua ile külliyyatlarda *Risâle-i Sagîr der Muammâ*, *Muammâ-yı Sagîr*, *Risâle-i Evvel der Muammâ*, *Risâle-i Muammâ-yı Sâni* şeklinde farklı adlarla yazılmıştır. Risalenin adı konusunda da bir bütünlük bulunmamaktadır. Farklılıklar müstensihlerin tercihinine göre şekillenmiştir. Ayrıca risalenin giriş kısmında da çalışmanın muhtasar veya muamma risalesi olduğuna dair bir bilgi de verilmemiştir. Bu itibarla eserin adı netlik kazanmamıştır. Ancak şunu söylemek mümkündür: Bu eser, mensur muamma risalelerinin üçüncüsüdür ve içerik açısından da diğerlerinden daha küçüktür ve risale "sagîr" yani küçük sıfatıyla zikredilmiştir. Bu nedenle eserin muamma konusunda küçük bir risale olması yani *Risâle-i Sagîr der Muammâ* adıyla kayıtlara geçmesi daha uygun bulunmuştur.

Bu risale aşağıdaki beyitlerle başlar;

ای اسم تو گنج هر طلسمی	فانع ز تو هر کسی باسمى
هم اسم تویی و هم مسما	عاجز شد عقل ازین معما

Ardından "معما کلامیست..." şeklinde muammanın tanımıyla devam eder.

"Burhan" isimli muamma beytiyle de son bulur. Şöyle ki;

برد جامی ره سوی دربان عجب رمزی شنید	که آمد از فکرت دران نام دلا را می پدید
-------------------------------------	--

Bu eserle ilgili 9 yazma nüsha tespit edilmiştir. Bunların kütüphane bilgileri, aşağıdaki tabloda kütüphane ve koleksiyon adı, koleksiyon ve sayfa numarası ve istinsah tarihi olmak üzere sıralanmıştır.

S	Kütüphane	Koleksiyon	Numara	Sayfa	Tarih (h)
1	Süleymaniye	Damad İbrahim Paşa	753-22	443b-449a	905
2	Nuruosmaniye	Nuruosmaniye	4177-9	153b-159b	981
3	Nuruosmaniye	Nuruosmaniye	4254-4	53b-62a	1070
4	Nuruosmaniye	Nuruosmaniye	3777-16	397b-403b	
5	Nuruosmaniye	Nuruosmaniye	4171-37	510b-524a	
6	Nuruosmaniye	Nuruosmaniye	4176-16	625b-634a	
7	Süleymaniye	Ayasofya	4206-34	908b-915b	
8	Ragıp Paşa	Ragıp Paşa	1190-7	113a-119a	
9	Konya Yazma Eserler Bölge Müdürlüğü	Bölge Yazma Eserler	5087-1	1b-5b	

Tablodaki mevcut yazmaların çoğunluğu külliyyattır. Birinci sırada yer alan Damad İbrahim Paşa koleksiyonu numara 753'te kayıtlı *Külliyyât-ı Câmî* adlı yazmanın tasnifi yapılmamıştır. Müstensihî ise Hacı Ali b. Mahmud'dur. Burada Câmî'nin 38 eseri mevcut olup bu eser, 22'inci sırada yer almıştır. Nuruosmaniye koleksiyonu 4254-4 numarada kayıtlı yazma nüshanın müstensihî İsmail b. Halil'dir. Yine aynı koleksiyonda 4171-37 numaradaki yazmada ise risale, kenara yazılmıştır. Bu yazma nüshaların hepsi, muamma beyitleri açısından küçük farklılıklar gösterse de içerik itibarıyla bütün ve tamdır. Nuruosmaniye koleksiyonu 4176-16'da ise iki muamma risalesi kayıtlıdır. Bu risale ise yukarıda da görüldüğü üzere 625b-634a sayfalar arasındadır. Diğer risale ise yine 4176-16 numarada 615b-624b sayfalar arasında kayıtlı *Risâle-i Muhtasar der Beyân-ı Kavâid-i Muammâ* adlı eserdir.

2.4. Risâle-i Esgar der Muammâ / رساله اصغر در معما

Bu risale ise Abdurrahman Câmî'nin muamma konusunda kaleme aldığı dördüncü ve manzum olan eserdir. Câmî bu risaleyi hicri 890 tarihinde tertip etmiştir. Risale, kütüphanelerde *Risâle-i Muammâ-yı Manzum*, *Muammâ-yı Sagîr*, *Risâle der Muammâ*, *Risâle-i Asgar-i Muammâ*, *Risâle-i Sugrâ-yı Câmî-i der Fenn-i Muammâ*, *Muhtasar der Beyân-i Kavâid-i Muammâ* ve *Manzûm der Muammâ* gibi farklı isimlerle kaydedilmiştir. Ayrıca risalenin giriş kısmında müellif tarafından çalışmanın adına ve içeriğine ilişkin herhangi bir adlandırma yapılmamıştır. Bu itibarla risalenin oldukça kısa olması nedeniyle bu çalışmada muamma konusunda daha küçük bir risale

anlamında *Risâle-i Asgar der Muammâ* adı tercih edilmiştir. Bu risale, 2-3 yapraklı küçük bir risale olup muamma konusunda yazılan eserlerin en kısa olanıdır. Risalenin hem manzum hem de küçük olması kullanımını yaygınlaştırmıştır. Kütüphanelerdeki nüshalarının çokluğu ilgilileri tarafından çokça kullanıldığının göstergesidir. Müellif, risale içerisinde ayrıntıya girmeden muammayı tanıtmaya ve öğretme amacını hedeflemiş ve o günün şartlarına uygun olarak ezberlenmesini kolaylaştırmak amacıyla manzum olarak tertip etmiştir. Müellifin daha önce muamma konusunda yazmış olduğu eserlere bakılınca böyle bir risalenin yazımının kendisinden talep edilmiş olması muhtemeldir. Aşağıda bilgileri verilen 1039-4 numaralı yazmada da müstensih ferağ kaydında bu eserin çokça rağbet gördüğünü belirtmiştir.

Risale “چو از حمد و تحیت یافتی کام / بدان ای در معما طالب نام” beyti ile başlar, “بتشریف قبول ارزنده بادا / بر ارباب نظر فرخنده بادا” beyti ile de son bulur. Müellif, son beyitten önceki beytin son mısraında feyz/فیض kelimesi ile tarih düşürmüştür. Buna göre müellif, harflerin sayısal değerleri olan 80/ف، 10/ی ve 800/ض olmak üzere toplam 890 tarihini işaret etmiştir. Böylece risalenin hicri 890 tarihinde yani müellifin vefatından 8 yıl önce yazıldığı anlaşılmıştır.

Yazmalardaki beyit sayıları, 66 ile 86 arasında değişiklik gösterir. Bunun nedeni ise konulara verilen örnek muamma beyitlerdir. Genelde konu başlıkları olarak metin tamdır.

Bu risaleyle ilgili 16 adet yazma nüsha tespit edilmiştir. Bunların kütüphane bilgileri, aşağıdaki tabloda kütüphane ve koleksiyon adı, koleksiyon ve sayfa numarası, istinsah tarihi olmak üzere sıralanmıştır.

S	Kütüphane	Koleksiyon	Numara	Sayfa	Tarih (h)
1	Süleymaniye	Damad İbrahim Paşa	753-22	449b-450a	905
2	Millet	Ali Emiri Farsça	505-3	66b-68a	920/
3	Nuruosmaniye	Nuruosmaniye	4254-6	64a-65a	1070
4	Süleymaniye	Yazma Bağışlar	4095-3	28a-31b	1157
5	Süleymaniye	Reşid Efendi	1039-4	35b-39b	1160
6	Süleymaniye	Ali Nihat Tarlan	199-2	24b-29b	1297
7	Süleymaniye	Yazma Bağışlar	7132-8	73a- 75b	1169

8	Süleymaniye	Ayasofya	4206-35	916a-916b	
9	Süleymaniye	İzmirli İsmail Hakkı	3155-1	1b-4a	
10	Süleymaniye	Bağdatlı Vehbi	1641-4	119b-121a	
11	Süleymaniye	Yazma Bağışlar	7869-12	162b-163a	
12	Nuruosmaniye	Nuruosmaniye	4171-39	538b-540b	
13	Nuruosmaniye	Nuruosmaniye	4176-17	634b-635b	
14	Beyazıt	Veliyyüddin Efendi	3280-2	10b-13b	
15	Manisa	Manisa İl Halk	2968-13	145b-147b	
16	Amasya Beyazıt	Amasya Beyazıt	1604-5	186b-190a	

Yukarıdaki tabloda bulunan 4254-6 numaralı yazmanın müstensihisi İsmail b. Halil, 1039-4 numaralı yazmanın Behram b. Hüseyin ve 7132-8 numaralı yazmanın ise Haddâdî'dir. Bu yazmaların bazıları külliyattır. Birinci sırada yer alan Damad İbrahim Paşa koleksiyonu numara 753'te kayıtlı *Külliyât-ı Câmî* adlı yazmanın tasnifi yapılmamıştır. Müstensihisi ise Hacı Ali b. Mahmud'dur. Burada Câmî'nin 38 eseri mevcut olup bu eser, 23'üncü sırada yer almıştır. İzmirli İsmail Hakkı koleksiyonu numara 3155'teki yazma nüsha bir mecmuadır. Buradaki risalelerin tasnifi de yapılmamıştır. Nuruosmaniye 4171-39'da kayıtlı risale ise yazma nüshanın kenarındadır.

3. Mir Hüseyin Nişâbüri (ö. 904/1499)

Mir Hüseyin Nişâbüri, İran'ın Nişâbüri şehrinde doğmuştur. Künyesi Hüseyin b. Muhammedü'l-Hüsnî eş-Şirâzî en-Nişâbüri'dir. İlim tahsil etmek için Herat'ta bulunmuştur. Mir Hüseyin Nişâbüri, Timurlu hükümdarlardan Sultan Hüseyin Baykara (ö. 911/1506)'nın himaye ettiği ve sarayında bulundurduğu İranlı şairler arasında yer almıştır (Algar ve Alparslan 1998, 531; Baş 1999: 24; Öntürk 2019: 18). 15. yüzyılda yaşayan, yumuşak huylu, alçak gönüllü ve nahif biri olarak bilinen Nişâbüri, muamma alanında hem şiir söyleyen şairlerin ustası (Ateş 1968: 453) hem de muamma şiirini zirveye çıkaran şair (Nevâî 2015: 464) olarak tanınmıştır.

Mir Hüseyin, hayatı hakkında çok fazla bilgi olmamakla birlikte muamma konusunda önemli beyitler tertip eden muamma şairi olduğu bilinmektedir. Bu yüzden Muammâyî lakabıyla da anılmıştır. Nişâbüri, pek çok ismin yanı

sıra Esmâ-i Hüsnâ (Allah'ın güzel isimleri) konusunda güzel ve değerli muammalar kaleme almıştır. Câmî'nin, Mir Hüseyin'nin muammalarıyla karşılaştığında muamma yazmaktan pişman olduğunu, kendi muammalarının sıradan, ancak Mir Hüseyin'in muammalarının benzersiz olduğunu söylediği aktarılmıştır. Ayrıca Mir Hüseyin'in muammalarının muamma olduğu diğerlerinin ise bir hiç olduğu da ifade edilmiştir (Sürûrî 8274-1, vr., 1b; Safâ 1372 hş.: 4, 119).

Safâ (1372 hş: 4, 119) Nişâbü'rî'nin *Destûr-i Muammâ* adında bir muamma risalesinin olduğundan bahsederken, Çelebi (2014: 2, 1742) ise bu eserden *Muammeyât* şeklinde söz etmiştir. Bunun dışında Mir Hüseyin, bazı özel isimler ile Allah'ın 99 güzel ismine muamma beyitleri yazmıştır (Levend 1958: 213). Şunu söylemek mümkündür: Mir Hüseyin Nişâbü'rî'nin birçok isme muamma yazması ve özellikle de Esmâ-i Hüsnâ konusunda önemli muammalar tertip etmesi çalışmasının *Risâle der Esmâ-i Hüsnâ* şeklinde anılmasına neden olmuştur. Diğer önemli eseri ise Ali Şir Nevâî'nin talebi üzerine yazılan *Risâle-i Muammâ* adıyla muammanın kurallarını içeren ve çözümlerini gösteren çalışmasıdır (Tarlan 1936: 4-5; Öntürk 2024: 1685). Çalışmada Mir Hüseyin'e ait muamma konusundaki iki eserden bilgiler verilmiştir.

3.1. Risâle der Esmâ-i Hüsnâ / رساله در اسماء حسنا

Yukarıda ifade edildiği üzere Mir Hüseyin Nişâbü'rî muamma konusunda üstat olup değerli, güzel ve benzersiz muamma beyitleri söylediği aşikârdır. Bu bağlamda birçok ismin yanı sıra Esmâ-i Hüsnâ üzerine muamma beyitleri de söylemiştir. Özellikle Allah'ın 99 ismini konu edinen muamma beyitleri bir araya getirilerek bir risale oluşturulmuştur. Bu beyitler Mir Hüseyin Nişâbü'rî'nin olup bunlar üzerine de çokça şerhler yazılmıştır (Levend 1958: 214). Bu eser, Lâmiî Çelebi (ö. 938/1532) tarafından şerh edilen ve *Hall-i Muammâ-yı Mîr Hüseyin* adıyla meşhur olan *Şerh-i Esmâ-i Hüsnâ* isimli risaledir (Baş 1999: 58). Bu risale başka adlarla zikredilse de (Kut 2003: 96) kütüphane kayıtlarında genelde *Muammeyât-ı esmâullahi'l-hüsnâ*, *Muammeyât*, *Muammâ-yı Mir Hüseyin*, *Şerh-i Muammeyât*, *Muammeyât fi esmâ-i hüsnâ* isimleriyle kaydedilmiştir. Bu çalışmada ise *Risâle der Esmâ-i Hüsnâ* adı tercih edilmiştir.

Bu risale Allah/الله lafzının muamma ismi olarak gizlendiği,

دم زدن باید زبان دارد نگاه

نیست حدّ خامه از نام اله

beyti ile başlar ve son olarak es-sabûr/الصبور lafzının muamma ismi olan,

beyti ile son bulur.

Esmâ-i Hüsnâ olarak bilinen Allah'ın en güzel isimlerinin sayısı ve isimleri konusunda farklı görüşler olsa da bu yazma nüshalarda sayı 100 olarak verilmiştir (Topaloğlu 1995: 406). Bu risalede 99 isme ilave edilen isim ise “el-Ahad”dır. Bununla sayısı 100’e tamamlanmıştır. Buradaki sıralama şöyledir:

Allâh, er-Rahmân, er-Rahîm, el-Melik, el-Kuddûs, es-Selâm, el-Mü'min, el-Müheymin, el-Azîz, el-Cebbâr, el-Mütekebbir, el-Hâlık, el-Bârî, el-Musavvir, el-Gaffâr, el-Kahhâr, el-Vehhâb, er-Rezzâk, el-Fettâh, el-Alîm, el-Kâbiz, el-Bâsit, el-Hâfiz, er-Râfi, el-Muiz, el-Müzil, es-Semî, el-Basîr, el-Hakem, el-Adl, el-Latîf, el-Habîr, el-Halîm, el-Azîm, el-Gafûr, eş-Şekûr, el-Alîyy, el-Kebîr, el-Hafîz, el-Mukît, el-Hasib, el-Celil, el-Kerîm, er-Rakîb, el-Mucîb, el-Vâsi, el-Hakîm, el-Vedûd, el-Mecîd, el-Bâis, eş-Şehîd, el-Hakk, el-Vekîl, el-Kaviyy, el-Metîn, el-Velî, el-Hamîd, el-Muhsî, el-Mübdî, el-Muîd, el-Muhyî, el-Mümît, el-Hayy, el-Kayyûm, el-Vâcid, el-Mâcid, el-Vâhid, el-Ahad, es-Samed, el-Kâdir, el-Muktedir, el-Mukaddim, el-Muahhir, el-Evvel, el-Âhir, ez-Zâhir, el-Bâtın, el-Vâlî, el-Müteâlî, el-Berr, et-Tevvâb, el-Müntakim, el-Afüvv, er-Raûf, Mâlikü'l-Mülk, Zü'l-Celâli ve'l-İkrâm, el-Muksit, el-Câmi, el-Ganî, el-Muğnî, el-Mâni, ed-Dâr, en-Nâfi, en-Nûr, el-Hâdî, el-Bedî, el-Bâkî, el-Vâris, er-Reşîd, es-Sabûr.

Nişâbüri'nin sadece muamma beyitlerinin yazılı olduğu yazma nüshalar azdır. Ancak şerhleri ise oldukça fazladır. Türkçe ve Farsça şerhlerinin çokluğu eserin önemini göstermektedir. Bu konu üzerinde yazar tarafından daha geniş bir çalışma yapılmakta olduğundan bu çalışmada, tespit edilen sadece 7 adet Farsça muamma beyitlerinin bulunduğu yazma nüshalar ile 9 adet Farsça ve 3 adet Türkçe şerhlerle ilgili kütüphane kayıt bilgileri verilmiştir. Bu kapsamda tespit edilen yazmaların kütüphane bilgileri, aşağıdaki tabloda kütüphane ve koleksiyon adı, koleksiyon ve sayfa numarası ve istinsah tarihi olmak üzere sıralanmıştır.

S	Kütüphane	Koleksiyon	Numara	Sayfa	Tarih (h)
1	İst. Arkeoloji Müzeleri	Diyarbakirli Said Paşa	545-2	1b-85b	1115
2	Amasya Beyazıt	Amasya Beyazıt	1131-1	1b-5a	
3	Bursa İnebey	Genel	2388-7	33b-35b	
4	Süleymaniye	Esad Efendi	3481-13	96b-100a	
5	Süleymaniye	Esad Efendi	3664-9	152b-155b	
6	Süleymaniye	Pertev Paşa	610-6	38b-43a	
7	Süleymaniye	Yazma Bağışlar	5596-2	21b-23b	
Bazı Farsça Şerhler					
8	Manisa	Manisa İl Halk	2738-1	1b-24b	930
9	Millet	Ali Emiri Farsça	645	1b-14a	954
10	Çorum Hasan Paşa	Hasan Paşa Yazma	2146-2	9b-14a	1036
11	Nuruosmaniye	Nuruosmaniye	4254-2	4b-7b	1070
12	Süleymaniye	Ali Nihat Tarlan	52-3	4b-11a	1112
13	Amasya Beyazıt	Amasya Beyazıt	1604-4	118-124b	
14	Manisa	Manisa İl Halk	2968-5	42b-47b	
15	Süleymaniye	Hüsrev Paşa	630-3	97b-118a	
16	Süleymaniye	Esad Efendi	3722-1	1b-6b	
Bazı Türkçe Şerhler					
17	Beyazıt	Veliyyüddin Efendi	2719	3a-11b	
18	Millet	Ali Emiri Farsça	837-3	38b-43a	
19	Millet	Ali Emiri Farsça	506-3	13a-16b	

Yukarıdaki tabloda Diyarbakirli Said Paşa koleksiyonu numara 545'de bulunan yazma 2a ile 10b arasındadır. Bu yazmanın ilk sayfasında yani 1b'de aynı müellifin diğer eseri olan *Risâle-i Muammâ*'nın mukaddimesinin ilk sayfası yer alır. 10b'den sonra bir yaprak tadilat eklenmiş ve 11a'dan itibaren diğer eser devam etmiştir. Bazı yazma nüshalarda *Risâle der Esmâ-i Hüsnâ* ile *Risâle-i Muammâ* art arda gelmektedir. Bu nedenle hem müellif tarafından hem de bazı müstensihler tarafından *Esmâ-i Hüsnâ* ile *Risâle-i Muammâ* birbirinden ayrı risaleler olarak kaydedilmemiştir. Bazı müstensihler ve uzmanlar tarafından ayrı bir risale olarak yazılmış ve kaydedilmiş olsa da bunun nedeninin *Esmâ-i Hüsnâ*'nın önemine atfen

olduğu söylenebilir. Çünkü Nişâbüri'nin tek eserinden söz edilmesi ve birçok konuda da muamma şiirleri söylemesi bunun gerekçesi olabilir. Ancak Esmâ-i Hüsnâ'nın çokça istinsah edilmesi ve şerhlerinin fazlaca yapılmış olması eserin daha sonraları Mir Hüseyin Nişâbüri'ye ait bağımsız bir eser olarak adlandırılmış olduğu ihtimalini gösterir.

3.2. Risâle-i Muammâ / رساله معما

Risâle-i Muammâ, Mir Hüseyin Nişâbüri'nin muamma konusunda yazdığı en önemli eserdir. Nişâbüri'nin bu eserle meşhur olduğunu söylemek mümkündür. Yukarıda da ifade edildiği üzere Nişâbüri muamma sanatının hem düzenleyicisi hem de onu zirveye ulaştıran şair olarak bilinir. Ayrıca Safâ (1372 hş.: 4, 119) da Nişâbüri'nin önemli bir muamma şairi olduğunu vurgularken Câmî'nin “Eğer Mir Hüseyin'in muammalarıyla karşılaşsaydım muamma söylemezdim” şeklindeki ifadesini aktarmıştır. Çünkü Nişâbüri hem muamma söyleme yeteneğiyle hem de muammanın tanımından tutun kurallarına, türlerine ve tüm ayrıntılarına varıncaya kadar ayrıntılı olarak yazdığı eseriyle bunu kanıtlamıştır.

Ayrıca daha önce yapılan sınıflandırmalarda muamma üç ana başlıkta incelenirken, Nişâbüri ile “teshîlî, tahsîlî ve tekmîlî” ana başlıklarının yanına “tezyîlî” şeklinde dördüncü ana başlık eklenmiş ve muamma bu başlıklarla incelenmiş ve açıklanmıştır. Risale içinde ise 650'nin üzerinde isme muamma beyti yazılmıştır.

Müellif eserin adı konusunda herhangi bir isim zikretmemiştir. Ancak konusu itibarıyla muamma olduğu açıktır ve bu nedenle de bazı yazar, şarih ve müstensihler tarafından “*Risâle-i Muammâ*, *Muammeyât* (Çelebi 2014: II, 1742) ve *Dustûr-i Muammâ* (Safâ 1372 hş.: 4, 119)” gibi adlarla anılmıştır. Eser içerik, muamma örnekleri, kurallar ve tasnif bakımından değerlendirildiğinde *Risâle-i Muammâ* adıyla adlandırılması daha uygun görülmüştür.

Müellif, eserini Ali Şir Nevâî'nin talebi üzerine yazdığını mukaddime kısmında hakkında muamma beyti söyleyerek ima yoluyla belirtmiştir. Beyt öncesinde ise aşağıdaki ibareyi yazmıştır:

وبنظر التفات آن حضرت سمت گشایش پذیرفته بناء علی اشارته العالیه آن معمیات در ضمن قواعد مذکور می گردد.

“...O yüce zatın iltifat nazarıyla onun açıklanmasıyla makamı belirmiş ve bu nedenle onun yüksek işareti üzerine bu muammalar daha önce belirtilen kurallar içerisinde izah edilmiş (830/1b-1a)...”

Risale, aşağıdaki beyitle başlar;

معمای جهان راداد ترتیب

بنام آنکه از تالیف و ترکیب

Ve Mîr ismi üzerine yazılan aşağıdaki muamma beyitleriyle son bulur:

چو این نامه را خامه خوش خرام

زبهر رسیدن بعز و شرف

که باشد برو نیز ختم کلام

بیار است اول از ان نام یه

Eserle ilgili 30 adet yazma nüsha tespit edilmiştir. Bunların kütüphane bilgileri, aşağıdaki tabloda kütüphane ve koleksiyon adı, koleksiyon ve sayfa numarası ve istinsah tarihi olmak üzere sıralanmıştır.

S	Kütüphane	Koleksiyon	Numara	Sayfa	Tarih (h)
1	Manisa	Manisa İl Halk Kütüphanesi	6921-1	1b-49a	906
2	Bursa İnebey	Hüseyin Çelebi	894	1b-52b	911
3	Millet	Ali Emiri Farsça	830	1b-40b	915
4	Millet	Ali Emiri Farsça	504-1	1b-59b	914
5	Beyazıt	Veliyyüddin Efendi	2718	1b-94b	924
6	Kütahya Vahid Paşa	Vahid Paşa	2221	2a-66a	928
7	Bursa İnebey	Haraççioğlu	955	1b-53b	936
8	Süleymaniye	Trabzon	406	1b-73b	958
9	Süleymaniye	Galata Mevlevihanesi	6	1b-64a	959
10	Millî	Ankara Adnan Ötügen İl Halk Kütüphanesi	426	1b-32a	961
11	Manisa	Manisa İl Halk Ktp	2737	1b-57b	976
12	Süleymaniye	Yazma Bağışlar	7710-2	11b-120a	984
13	Amasya Beyazıt	Amasya Beyazıt	1131-2	6b-71a	1033
14	Nuruosmaniye	Nuruosmaniye	4254-3	7b-51b	1070
15	Süleymaniye	Esad Efendi	3722-2	7b-69a	1087
16	Amasya Beyazıt	Amasya Beyazıt	1604-4	124b-185b	1101
17	Millî	Tokat Müzesi	139-1	2b-60a	1104

18	İst. Arkeoloji Müzeleri	Diyarbakirli Said Paşa	545-2	11a-85b	1115
19	İst. Arkeoloji Müzeleri	Arkeoloji Yazmaları	312	1a-40a	1216
20	Beyazıt	Beyazıt	10527-1	1b-52a	1264
21	Çorum Hasan Paşa	Hasan Paşa Yazma	2146-6	26b-89b	
22	Çorum Hasan Paşa	Hasan Paşa Yazma	2153-1	1b-39b	
23	Konya Yazma Eserler Bölge Müdürlüğü	Bölge Yazma Eserler	4148-1	1b-68b	
24	Kütahya Vahid Paşa	Vahid Paşa	1557	1b-16b	
25	Nuruosmaniye	Nuruosmaniye	4259	1b-59a	
26	Nuruosmaniye	Nuruosmaniye	4255	1b-73b	
27	Süleymaniye	Ali Nihat Tarlan	60-2	8b-75b	
28	Süleymaniye	Esad Efendi	3664-10	155b-184b	
29	Süleymaniye	Esad Efendi	3736-2	5b-42a	
30	Süleymaniye	Trabzon	438	1b-39b	

Yukarıdaki tabloda Diyarbakirli Said Paşa koleksiyonu numara 545’de bulunan yazmanın 2a ile 10b arasında müellifin *Esmâ-i Hüsnâ* adlı risalesi mevcuttur. Vahid Paşa koleksiyonu numara 1557’de kayıtlı yazma ise eksiktir. Bu yazmada “tahsîli, tekâmîli ve tezyîli” ana başlıkları bulunmamaktadır. Yine aynı koleksiyonda numara 2221’de ilk sayfa eksik ya da tamir görmüştür. Haraççioğlu koleksiyonu numara 955’te kayıtlı yazmada da eksiklik vardır. Mukaddime kısmı başka bir beyitle başlıyor. İç kısımlarından oldukça eksik muamma beyitler vardır. Ayrıca ana başlıklardan “tezyîli” kısmı da eksiktir. Hasan Paşa Yazma koleksiyonu numara 2146-6’da kayıtlı yazmanın “tezyîli” kısmı da tam değildir. Yine Hasan Paşa Yazma koleksiyonu numara 2153-1’de kayıtlı yazmanın da “tahsîli” kısmının bir bölümü ile “tezyîli” bölümü eksiktir. Nuruosmaniye koleksiyonu numara 4255’de kayıtlı yazmada da eksiklik vardır. Diğer yazmalar ise bazı beyitlerde farklılıklar olmakla birlikte tamdır.

Sonuç

15. yüzyıl Fars edebiyatında muamma türünde örnek şiirlerin söylendiği en verimli çağlardan biridir. Dönemin sultanlarından olan hem sanatçı yönüyle hem de sanatçıları himaye etmekle bilinen Sultan Hüseyin Baykara devri, muamma türünde şiir söylemenin revaçta olduğu dönem olarak bilinir. Ali Şîr Nevâî etrafında toplanan şair ve yazarlar muamma sanatına dair büyük başarılar elde etmiş ve incelikli şiirler söylemişlerdir. Çalışmada Ali Şîr Nevâî önderliğinde parlayan muamma sanatının, Şerefeddin Ali Yezdî, Abdurrahman Câmî ve Mir Hüseyin Nişâbûrî isimli üç büyük üstat eliyle nasıl teorik bir çerçeveye kavuştuğu ve sistematik bir edebî türe dönüştüğü ortaya konmuştur.

Çalışmanın bulguları, muamma sanatının üç aşamalı bir süreç içinde geliştiğini göstermektedir. Şerefeddin Ali Yezdî, *Hulel-i Mutarraz der Fenn-i Muammâ ve Lugaz* adlı esriyle “kurucu” rolünü üstlenmiştir. Yezdî, konuyu ilk kez beş temel “hülle” (elbise) başlığı altında ele alarak sağlam bir temel atmıştır. Temelin oluşmasında *Müntehab-ı Hulel-i Mutarraz der Fenn-i Muammâ ve Lugaz* adlı eserin de katkısı olmuştur. Çünkü eser, Yezdî’nin eserinden alıntılanarak hazırlanmış ve geliştirilmiştir.

242

Kurulan temel üzerine inşa faaliyetini sürdüren Abdurrahman Câmî olmuştur. Câmî ise muammayı risaleleriyle geliştiren ve kurgusal zemine yerleştiren şair ve âlimdir. Muammanın bugünkü sıralamasının terminolojik alt yapısını tertip etmiş ve yazmış olduğu *Hilye-i Hulel, Risâle-i Muhtasar der Beyân-ı Kavâid-i Muammâ, Risâle-i Sagîr der Muammâ ve Risâle-i Asgar der Muammâ* isimli 4 eseriyle metodolojik terimlere dönüştürerek muammanın tasnifini geliştirmiştir. İlk yazdığı risalede muammanın tertibini gerdanlık anlamındaki *ikd/عقد*, alt başlıkları da kolye anlamındaki *sımt/سمط* kelimesiyle süsleyerek izah etmişse de daha sonra yazdığı risalelerde bu başlıkları “*teshîlî, tahsîlî ve tekmîlî*” şeklinde adlandırmıştır.

Mir Hüseyin Nişâbûrî ise bu inşa sürecinde muamma türünü konu, içerik ve tasnif bazında sistemleştirmiştir. Bu işlevi *Risâle-i Muammâ* adlı eseriyle tamamlamıştır. Abdurrahman Câmî dahi kendisini övmüş ve muamma konusunda onu takdir etmiştir. Nişâbûrî bu eserinde muammanın ana başlıklarına “*tezyîlî*” adıyla bir başlık daha eklemiştir. Bu başlıkları işlem anlamına gelen *amâl/اعمال* kelimesiyle terkip edip “*teshîlî, tahsîlî ve tekmîlî ve tezyîlî*” şeklinde dört başlıkta işlemiştir. Teshîlî başlığı, intikâd, tahlîl, terkîb ve tebdil olmak üzere dört; tahsîlî başlığı, tansîs ile tahsîs, tesmiye, telmîh, terâdüf ile iştirâk, kinâye, tashîf, istiâre ile teşbîh ve hisâbî olmak

üzere sekiz; tekmîlî başlığı, telif, iskât ve kalb olmak üzere üç ve tezyîlî başlığı da tahrîk ile teskîn, teşdîd ile tahfif, med ile kasr, izhâr ile esrâr, marûf ile meçhûl ve tarîb ile tacîm olmak üzere altı kısımda düzenlemiştir.

Çalışmanın diğer önemli katkısı, üç şahsiyete ait eserlerin Türkiye Yazma Eserler Kurumunda tespit edilen yazma nüshalardır. Bu kapsamda Yezdî'nin *Hulel-i Mutarraz der Fenn-i Muammâ ve Lugaz* adlı eseriyle ilgili beş ve *Müntehab-ı Hulel-i Mutarraz der Fenn-i Muammâ ve Lugaz* adlı esere ait de dört adet elyazması tespit edilmiştir. Câmî'nin ise *Hilye-i Hulel* adlı eseriyle ilgili 12, *Risâle-i Muhtasar der Beyân-ı Kavâid-i Muammâ* ile ilgili 14, *Risâle-i Sagîr der Muammâ* ile ilgili 9 ve *Risâle-i Asgar der Muammâ* ile ilgili de 16 olmak üzere toplam 51 adet elyazması tespit edilmiştir. Nişâbüri'nin de muamma teorisini sistemleştirdiği *Risale-i Muamma* adlı eseriyle ilgili 30 adet ve *Risâle-i Esmâ-i Hüsnâ* ile ilgili 9 adet Farsça elyazmasının yanı sıra 9 adet Farsça ve 3 adet de Türkçe şerh tespit edilmiştir.

Bu nüshalar, gelecekte yapılacak karşılaştırmalı metin neşirleri, şerh geleneği incelemeleri ve muamma sanatının gelişim ve değişiminin daha detaylı haritalandırılması için önemli bir kaynak havuzu oluşturmuştur. Ayrıca eser isimleri ve müellif sorunu gibi işaret edilen tartışmalı konular yapılacak filolojik çalışmalarla aydınlığa kavuşmuş olacaktır.

Sonuç olarak, Yezdî, Câmî ve Nişâbüri'nin ortak çabaları, muammayı salt bir zekâ oyunu olmaktan çıkarmış, kendine özgü terminolojisi, sınıflandırmaları ve estetik ilkeleri olan sofistike bir edebiyat ve beyan ilmi dalı haline getirmiştir. Çalışma, bu kadim geleneğin hem teorik inşasının hem de maddî miras olan yazma nüshaların bir dökümünü sunarak, alandaki mevcut bilgi birikimine katkı sağlamayı, yanı sıra yeni ve derinlikli araştırmalar için sağlam bir zemin ve yol haritası hazırlamayı amaçlamıştır.

Kaynakça

- Algar, Hamid (2016). *Abdurahman Câmî*, trc. Abdullah Taha Orhan; Zeynep Hafsa Orhan, İstanbul: Litera Yayıncılık.
- Algar, Hamid ve Ali Alparşlan (1998). "Hüseyin Baykara", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 18, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 530-532.
- Ateş, Ahmed (1968). *İstanbul Kütüphanelerinde Farsça Manzum Eserler*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

Babasaferi, Ali Asgar (1394, 2 40). *Bahâr-ı edeb*, s. 87-106.

Baş, Münire Kevser (1999). *Lâmiî Çelebi'nin Şerh-i Muammeyât Alâ Esmâ-i Hüsnâ'sı*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

Çelebi, Asaf Hâlet (2002). *Molla Câmî*, Ankara: Hece Yayınları.

Çelebi, Kâtib (2014). *Keşf el-Zunûn*, C. II, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Develioğlu, Ferit (2000). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara: Aydın Kitabevi.

Dihhodâ, Ali Ekber (1373). *Lugatnâme-i Dihhodâ*, C. 13, Tahran: Müessesesi-i Lugatnâme-i Dihhodâ.

Dilek, Kaan (2010). “Şerefeddin Ali Yezdî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 38, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 550-552.

Durmuş, İsmail (2020). “Muamma”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 30, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 320-321.

Edib, Kemâl (1949). “Fuzûlî'nin Muammâ Risâlesi”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, s. 61-109.

Firûzâbâdî, Mecdiddin (1913). *el-Kâmûsü'l-muhît c. IV*, Mısır: el-Mektebetü'l-Hüseyniyye.

Fişârekî, Muhsin Muhammedî ve Meryem Şîrânî (1390). “Hatt-ı Muammâ (Pejûhiş der Envâ' ve Şivehâ-yi Remz-nigârî-yi Münşeât)”, *Metn-i Şinâs-i Edeb-i Fârisî*, s. 109-134.

Hikmet, Ali Asgar (1320). *Mütazammın-ı Tahkikât der Târîh-i Ahvâl ve Âsâr-ı Manzûm ve Mensûr-i Hâtemu's-Şuarâ Nûreddin Abdurrahman Câmî*, Tahran.

Hikmet, Ali Asgar (1994). *Camî Hayatı ve Eserleri*, trc. M. Nuri Gençosman, İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.

- İnalçık, Halil (2003). “Mehmed I”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 28, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 391-394.
- Kahn, David (1968). *The Codebreakers*, New York: The Macmillan Company.
- Kanar, Mehmet (2011). *Farsça-Türkçe Sözlük*, İstanbul: Say Yayınları.
- Kut, Günay (2003). “Lâmiî Çelebi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 27, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 96-97.
- Levend, Agah Sırrı (1958). “Nevâî’ye Atfedilen Esmâ-i Hüsnâ Muammalarının Sahibi”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, s. 211-214.
- Merâyâtî, Muhammed ve Yahya Mîralem, Muhammed Hasan Tayyân (1997). *İlmü’l-tamiye ve istihrâci’l-muammâ inde’l-Arab, I*, Dimeşk: Ed-dirâsât ve’l-buhûsül-ilmîyye.
- Muîn, Muhammed (1371). *Ferheng-i Fârisî*, C. IV, Tahran: Müessese-i İntişârât-i Emir Kebîr.
- Mutçalı, Serdar (tarih yok). *Arapça-Türkçe Sözlük*, İstanbul: Dağarcık Yayınları.
- Nâcî, Muallim (2021). *Lügat-i Nâcî*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Nazif, Süleyman (tarih yok). *Muhtasar der beyanı Muamma*.
- Nevâî, Ali Şîr (2015). *Mecâlisü’n-Nefâyis*, Haz. Kemal Eraslan-A. Naci Tokmak, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Okumuş, Ömer (1993). “Câmî, Abdurrahman”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 7, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 94-99.
- Öntürk, Tolga (2019). Sürûrî’nin Şerh-i Muammeyât-ı Mîr Hüseyin Adlı Eseri (İnceleme-Tenkitli Metin), Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Üniveristesi, Van (Yayınlanmamış Doktora Tezi).

- Öntürk, Tolga (2024). “Aliyyü’l-Arabî’nin Şerh-i Mu‘ammâ-yı Esmâ-i Hüsnâ’sı”, *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi*, s. 1679-1699.
- Pâdşâh, Muhammed (tarih yok). *Ferheng-i Ânendrâc*, C. 6, Tahran: Kitâbfurûşi-yi Hayyâm.
- Redhouse, James William (2016). *Müntahabât-ı Lügât-i Osmâniyy*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ritter, Helmut (1993). “Câmî”, *Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi*, C. 3, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, s. 18-20.
- Safâ, Zebihullah (1372). *Târih-i Edebiyât der İrân*, C. 4, Tahran: İntişârât-ı Firdevs.
- Sami, Şemseddin (2015). *Kamus-ı Türkî*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Saraç, Mehmed Ali Yekta (1997). “Muamma ve Divan Edebiyatındaki Seyri”, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, s. 297-308.
- Sürûrî, Muslihuddin Mustafa (tarih yok). *Şerh-i Muammeyat-ı Mîr Hüseyin*, 8274-1.
- Şemîsâ, Sîrûs (1373 ş.). *Envâ’-i Edebî*, Tahran: Çâphâne-i Râmîn.
- Tâhir’ül-Mevlevî. (1994). *Edebiyat Lügati*, İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Tâlibyân, Yahya ve Mujde Kemâlîferd (2022, C. 1 2). “Farsça En Eski Muammâ Risâlesi”, *Neşriyye-i İlmi-yi Pejûhişhâ-yi Nûsha-Şinâsî ve Tashîh-i Mütûn*, s. 43-58.
- Tarlan, Ali Nihad (1936). *Divan Edebiyatında Muamma*, İstanbul: Burhaneddin Matbaası.
- Taşköprüzâde. (Süleymaniye Kütüphanesi, Hekimoğlu Ali Paşa, 606), *Mevzûâtı’l-Ulûm Tercemesi*.
- Togan, Zeki Velidi (1993). “Câmî”, *Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi*, C. 3, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, s. 15-18.

- Topaloğlu, Bekir (1995). “Esmâ-i Hüsnâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 11, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 404-418.
- Toprak, Mehmet Faruk (2001). “Klâsik Arap Şiirinde Luğaz”, *Nüsha*, s. 97-110.
- Türkçe Sözlük*. (2005). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Visal, Muhammed Rıza ve Muhammed Kazım Kehdûyî (2021). “Kârbord-i Lugaz ve Muammâ der Şi’r-i Mecid Hemger”, *Kâvuşnâme-i zebân ve Edebiyât-i Fârisî*, s. 111-148.
- Yazıcı, Tahsin (1993). “Şeref ed-Dîn”, *Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi*, C. 11, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, s. 427.
- Yesûî, Luvîs Malûf (1994). *El-Muncid fi’l-luga*, Lübnan: Menşûrâtu dâri’l-maşrik.

